

Úvod

Uplynulo již deset let od chvíle, kdy se započalo se shromažďováním studií pro první svazek publikační řady *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*. Její duchovní otec profesor Zdeněk Kárník měl řadu dobrých důvodů, aby se tehdy ve svém projektu nezavazoval k vytvoření velké monografie k dějinám KSČ. I když již tehdy uběhlo více než deset let od pádu diktatury komunistické strany v Československu, ve výsledcích práce historické vědy se to neprojevovalo v takové míře, aby bylo možné hned a bez dalšího přistoupit k takovému – z hlediska materiálového i hodnotového – náročnému dílu. Jistěže 90. léta dala vzniknout řadě kvalitních dílčích studií, ať již k období meziválečnému či poválečnému, nebo k době nacistické okupace českých zemí a existence satelitního slovenského státu. Jejich výčet však nebyl natolik široký a reprezentativní, aby vytvořil solidní oporu pro syntetické dílo, zatímco historické studie z předlistopadového období bylo možné využít jen v omezené míře. Dlouhý časový odstup se dnes ukazuje být výhodou ještě v dalším ohledu. Od roku 1989 již uplynula dostatečně dlouhá doba k tomu, aby historikové ve svých pracích snadněji čelili tlakům požadujícím, aby jejich výzkum byl především morálním vypořádáním se s minulostí či aby jimi delegitimizovali komunistické hnutí. Jakkoli by takové požadavky mohly přispět ke stabilizaci polistopadového politického řádu, stěží nám usnadňují porozumění krátkému 20. století. Historiografie jako humanitní věda, pokud nemá ztratit své vědecké nároky, musí usilovat právě o takové porozumění (porozumět neznamená nutně také omluvit), a nikoli prvoplánově soudit minulost podle aktuálních potřeb. Věříme, že k tomuto cíli svým dílem přispívá i tato publikační řada.

Uvedený vědecký nárok historiografie rozhodně neznamená rezignaci na rozdílnost interpretačních úhlů pohledu. Lze s jistým zjednodušením konstatovat, že i díky rostoucímu kontaktu domácí historické obce se zahraničím a tamními výzkumy se také zde vyprofilovalo několik konkurenčních perspektiv, které v plodné diskusi vedle sebe dlouhodo-

bě koexistují. První přístup, v soudobé české i slovenské historiografii patrně stále ještě nejsilněji zastoupený, představuje paradigma totalitarismu, založené na konfrontaci liberálních režimů založených na fungování pluralismu a svobodné občanské společnosti a totalitárních režimů představujících jejich dualisticky pojímaný opak. Druhý přístup vychází z klasické teorie modernizace a nahlíží na liberálně demokratické, fašistické a komunistické režimy jako na potenciality restrukturalizace společenského systému v konfrontaci s krizí modernizačního procesu, která gradovala v meziválečném období. Oproti teorii totalitarismu, tato perspektiva naopak akcentuje podobnosti, tedy to, co mají všechny tyto režimy navzdory mnoha rozdílům společné. Třetí přístup představují rozličné revizionistické proudy. Jejich společným jmenovatelem je rozhodnutí obrátit badatelskou pozornost od obecných systémově-strukturních aspektů k sociální praxi konkrétních aktérů a jejich každodenním interakcím. Oproti prvním dvěma „strukturálním“ paradigmátům vycházejí revizionisté z koncepce, podle níž jsou společenské struktury prostředkem i výsledkem interakcí aktérů, a nikoli výhradně apriorní, jednosměrně působící determinantou jejich jednání. Každý z těchto přístupů má své výhody i rizika, a patrně také proto vedle sebe dlouhodobě koexistují, aniž by některý z nich eliminoval ostatní. Dá-li si někdo práci a probere jen tuto řadu existujících sedmi svazků, snadno nahlédne difference interpretačních postupů ve vztahu k pramenům u jednotlivých historiků.

Čtenář se nemusí ztotožňovat s klasickou metaforou o „katedrále vědění“, kdy v základech stojí důkladné edice a nad nimi bezpočet dílčích analytických studií, které nakonec završí chrámová klenba syntézy, aby však zároveň neakceptoval fakt, že bez důkladných přípravných prací není možné pustit se do obecné historické monografie o vývoji komunistického hnutí v Československu. Proto Zdeněk Kárník zvolil pro počátek cestu snad méně ambiciózní a méně odvážnou s cílem, aby byl vytvořen nejprve dostatečný soubor materiálových studií, o které by se výsledná velká monografie mohla opřít. Klíčovou, avšak nikoli výhradní platformou pro uskutečnění této snahy se stala právě tato publikační řada, jejíž první svazek spatřil světlo světa v roce 2003.

Díky zájmu mnoha odborníků všech generací z České republiky i ze Slovenska a také přízni domácích grantových agentur (nejprve Grantové agentury Akademie věd ČR, která podpořila projekt „Dějiny KSČ a radikálního socialismu“ vedený prof. Zdeňkem Kárníkem, a od roku 2008 Grantové agentury České republiky pro současný projekt „Komunistická strana Československa a bolševismus“, jehož hlavním řešitelem

je prof. Jiří Kocian) jsme dnes dospěli již k sedmému svazku této řady. Nutno poznamenat, že za těmito projekty zůstává i nemalá práce pro širší veřejnost neviditelná, přístupná v podstatě jen úzkému kruhu „zasvěcených“. Je s nimi spojena totiž také řada evidenčních úkolů (např. soupisy diplomových prací k tématu nebo reprezentativní bibliografie knih a článků) a rovněž řada studií a materiálových edic v interním věstníku obou grantů, jenž byl distribuován pouze vědeckým institucím a badatelům. Abychom nyní i širší veřejnosti (odborné i laické) tyto materiály alespoň částečně zpřístupnili, rozhodli jsme se věstníky – nyní nazývané Zpravodaje – publikovat v elektronické podobě na webových stránkách projektu (www.dejinyksc.usd.cas.cz); touto formou chceme v nejbližší době zpřístupnit i věstníky projektu vedeného prof. Kárníkem.

Do této chvíle se podařilo v publikační řadě *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu* vydat na pět desítek studií k rozličným tématům, jejichž společným jmenovatelem zůstávalo socialistické hnutí v tom nejširším smyslu slova. S postupujícím časem je zřetelný také jistý vývojový trend publikovaných studií, odvíjející se od prací věnovaných partikulárním tématům k textům obecnějším, zasahujícím širší otázky a delší časové periody. Tento svazek se koncentruje na období po roce 1938 a v porovnání s předchozími neobsahuje (kromě dílčích tematických přesahů) příspěvky zaměřené explicitně na dobu meziválečnou. Souvisí to hlavně s rostoucím zájmem (zvláště mladších) badatelů o období po roce 1948, zatímco první republika postupně ztrácí své výsostné místo, jakému se těšila v 90. letech a na počátku nového tisíciletí. Zdůraznění témat vztahujících se k pozdějším obdobím vyplývá i z potřeby alespoň rámcového postižení doslovných „bílých míst“ pro léta 1948–1989, kterých je s ohledem na tehdejší politické okolnosti nepochybně více než pro období první republiky. Dalším (nikoli nežádoucím) specifikem sedmého svazku této publikační řady je i neobvykle vysoké autorské zastoupení slovenských historiků, kteří svými pohledy nemálo obohacují zažitě „české“ nahlížení fungování komunistického systému.

Dalším obecným fenoménem soudobých historických výzkumů je rostoucí mezioborová perspektiva, která nezůstává omezena jen na pouhé programové deklarace o potřebě interdisciplinarity sociálních věd, což dokládají i některé zde uveřejněné příspěvky. Neméně žádoucí je rovněž komparativní úhel pohledu, jenž efektivně zasazuje vnitřní československé dění do širších souvislostí.

Právě na interdisciplinarity se snažili klást důraz i autoři předkládané publikace, která je tematicky rozdělena do dvou částí. První, vztahující se k období existence komunistického režimu v Československu, obsa-

huje studie tří mladých autorů. V první z nich přistoupil Jakub Charvát k fenoménu voleb v komunistickém Československu prostřednictvím politologické analýzy s použitím široce koncipovaného srovnání s dalšími zeměmi sovětského bloku. Zvláštní pozornosti se u tohoto autora z pochopitelných důvodů těší první poválečné volby, jež vykazovaly jistý (byť omezený) pluralismus. S využitím teoretické literatury ukazuje odlišnou logiku fungování voleb v komunistických diktaturách, kde volby neměly primárně funkci výběru politických elit, jak jsme tomu zvyklí z liberálně demokratických režimů, nýbrž sloužily k demonstraci masového souhlasu společnosti s politickým programem a vládní politikou těchto režimů.

Denisa Nečasová se zaměřila na genderovou problematiku prvních dvou desetiletí následujících po roce 1948 prostřednictvím rozboru činnosti výborů žen při místních národních výborech zakládaných od roku 1952. Rozbor dochovaných pramenů vede autorku ke skeptickému závěru. Obraz výborů žen neukazuje ani horečné budování socialismu, ani naopak aktivní či pasivní rezistenci vůči shora ordinovaným směrnicím, nýbrž jen laxnost, zřetelnou pasivitu a nezáměr. Oproti proklamačním ideologickým dokumentům z jejího výzkumu rovněž vyplývá zřejmý nezáměr ÚV KSČ o nároky ústředního Výboru československých žen, stejně jako představitelů místních národních výborů o výbory žen v jejich lokalitách.

Martin Štefek se soustředil na období pozdní normalizace v druhé polovině 80. let. Domácí poměry výmluvně dokreslil popisem způsobů, jakými byly reflektovány reformní procesy v sesterských komunistických stranách v Polsku a Maďarsku. Soustředil se přitom na dění v nejvyšších grémiích strany, což mu umožnilo důkladné studium především archivních dokumentů ÚV KSČ. Za vyvrcholení procesu přestavby v Československu označil nový stranický program z podzimu 1989, který považuje za maximum, jež bylo tehdejší vedení strany ochotno připustit. Zároveň upozorňuje na značnou vnitřní dynamiku vnitrostranických diskusí, které částečně relativizují zažitý obraz normalizace (včetně její pozdní fáze) jako „období bezčasí“ či „politické nehybnosti“.

Druhý „slovenský“ blok publikace přináší nejprve příspěvek mladého slovenského historika Marka Syrného analyzující formy organizace komunistické strany na Slovensku v letech 1939–1943, čímž tematicky navázal na svou předchozí studii o vývoji slovenského komunistického hnutí za války, uveřejněnou v šestém svazku této publikační řady. I když autor přiznává, že dochované dokumenty jsou jen rámcové – stěžejí bylo možné u ilegální organizace vést centrální registry členstva – kvalifikovaně odhaduje, že počet organizovaných příslušníků v tomto období

nepřesáhl dva a půl tisíce osob. Zároveň výmluvně ukazuje rozličné podoby organizace a forem práce v podmínkách ilegality, kdy v některých obdobích KSS čelila naprostému rozpadu své organizační struktury. Autor se koncentruje zvláště na postižení personálního vývoje ústředního vedení strany a v nemalé míře i v regionálních centrech. Nemenší pozornost věnuje také zásahům tajné policie (ÚŠB), včetně nejednou úspěšného nasazování agentů-konfidentů i do vysokých pozic ilegální stranické struktury.

Jan Pešek se soustředil na postižení fungování KSS v období třetí republiky. Široce koncipovaná studie obsahuje reprezentativní údaje o vývoji členské základny, složení vedení i jeho interakcích a strategiích prosazování specificky slovenských požadavků vůči pražskému centru. Miroslav Londák se zaměřil na rozbor ekonomických reforem v 50. a 60. letech (tzv. Rozsypalovu a posléze Šikovu reformu) se zvláštním zřetelem k participaci KSS na jejich přípravách. Analýza pramenů jej dovedla ke kritickému hodnocení těchto snah. Vedle pozitivních dopadů zdůrazňuje i důsledky negativní, které podle jeho názoru byly v případě Slovenska závažnější než v českých zemích, což bylo mimo jiné i proto, že ve vnitrostranických diskusích nebyly dostatečně brány v potaz názory slovenských národohospodářských odborníků. Nezdařené reformní pokusy hospodářské praxe pak autor klade do přímé souvislosti s rostoucí nespokojeností na Slovensku v 60. letech vedoucí v roce 1968 k vyhraněnému požadavku změny státoprávního uspořádání (realizace symetrické federace).

Období 60. let se ve své studii také věnuje slovenský historik Stanislav Sikora, který rozpracoval konfliktní linie vznikající v tomto období mezi Antonínem Novotným a KSS. Značnou roli v tomto směru přikládá ideologickým faktorům a specifickým osobním zkušenostem prvního tajemníka ÚV KSČ. Spory začaly narůstat obzvláště od roku 1963 nejen v souvislosti s postupným společenským uvolňováním, nýbrž především v důsledku odhodlanějšího postupu KSS ve věcech státoprávních i sociálně-ekonomických, jež zaštiťoval její tehdejší nový šéf Alexander Dubček. V závěrečné studii se Norbert Kmeť zaměřil na fungování KSS v normalizačním období. Soustředil se hlavně na vývoj členské základny a jejího třídního složení. Navzdory trvalému úsilí strany o zachování svého dělnického charakteru autor naopak potvrdil vyšší procentní zastoupení inteligence. Dalším problémem, s nímž strana ve sledovaném období zápasila, byla značná pasivita členstva, jíž se vedení snažilo bránit nejrůznějšími prostředky (od rétorické kritiky formalismu až po zrušení členství) – ovšem s minimálním efektem.

I když se podařilo do tohoto svazku shromáždit reprezentativní soubor studií, ani s nejlepší vůlí jej nemůžeme považovat za vyčerpávající. Obsahuje však řadu informací, jež třeba v budoucnu podnítí další odbornou diskusi o povaze a významu socialistického hnutí ve 20. století, anebo alespoň čtenáře přistihnou u myšlenek na revidování některých zažitých stereotypů, které si dříve osvojil a považoval je za zřejmé, jasné a nezpochybnitelné.

Jakub Rákosník